ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ADOLATLI JAMIYAT G‘OYASINING BADIIY KONSEPSIYASI

Umurzakov Bunyodjon Ibragimovich
Surxondaryo viloyati, Podpolkovnik

Qabul qilindi: 06.01.2026
Ko‘rib chiqildi: 07.02.2026
Tasdiqlandi: 09.02.2026

Kalit so‘zlar:
Alisher Navoiy, adolatli jamiyat, badiiy konsepsiya, komil inson, hukmdor obrazi, ijtimoiy muvozanat, tasavvufiy qarashlar, poetik tafakkur.

Annotatsiya. Mazkur tezisda Alisher Navoiy asarlarida adolatli jamiyat g‘oyasining badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoir ijodida adolat tushunchasining hukmdor, komil inson va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar orqali ifodalanishi yoritiladi. Navoiy adolatni huquqiy yoki siyosiy kategoriya sifatida emas, balki ma’naviy kamolot natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy muvozanat sifatida talqin etadi. Asarlardagi qarama-qarshi obrazlar tizimi orqali ideal boshqaruv modeli va axloqiy mezonlar ochib beriladi. Tadqiqot natijasida Navoiy merosida adolat konsepsiyasi badiiy tafakkur asosida shakllangan universal ijtimoiy-falsafiy ideal ekani aniqlanadi.

Kirish. Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlari orasida Alisher Navoiy nafaqat yirik shoir va davlat arbobi, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy tafakkur egasi sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning adabiy merosi inson, jamiyat va hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yuksak badiiylik asosida talqin qilgani bilan ahamiyatlidir. Navoiy ijodida markaziy o‘rin tutuvchi masalalardan biri — adolat tamoyiliga asoslangan jamiyat haqidagi qarashlar bo‘lib, ular shoirning nafaqat estetik ideallarini, balki siyosiy-axloqiy qarashlarini ham ifodalaydi. Shu bois mutafakkir asarlaridagi adolat konsepsiyasini badiiy tizim doirasida o‘rganish Navoiy dunyoqarashini chuqurroq anglash imkonini beradi. Navoiy yashagan XV asr Movarounnahr va Xuroson hududlarida davlat boshqaruvi, ijtimoiy tabaqalanish va axloqiy me’yorlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar hukm surgan davr edi. Shoir ana shunday tarixiy sharoitda jamiyat barqarorligining asosiy mezoni sifatida adolatni ilgari suradi. Uning qarashlarida adolat faqat hukmdorning fazilati emas, balki jamiyatning barcha qatlamlarini bog‘lovchi ma’naviy tamoyil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan Navoiy

ijodidagi adolat g‘oyasi davlat tuzilishi, insoniy munosabatlar va ma’naviy kamolotning yagona tizimiga aylangan konseptual qarash sifatida qaraladi.

Mutafakkirning “Hayrat ul-abror”, “Saddi Iskandariy”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarida adolat g‘oyasi turli badiiy vositalar orqali ifodalanadi. U hukmdor obrazlari orqali ideal boshqaruv modelini yaratadi, oddiy insonlar timsolida esa jamiyatning axloqiy mezonlarini belgilaydi. Navoiy talqinida adolat — kuch bilan emas, ma’rifat va axloq bilan ta’minlanadigan tartibdir. Bunda hukmdorning vazifasi jazolash emas, balki tarbiyalash, boylik yig‘ish emas, balki xalq farovonligini ta’minlashdan iboratdir. Shu sababli uning badiiy konsepsiyasida adolat ijtimoiy muvozanatni saqlovchi asosiy g‘oya sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy asarlarida adolat tushunchasi diniy, falsafiy va axloqiy qarashlar sintezi asosida shakllanadi. Shoir islomiy tafakkurdagi “adl” tamoyilini tasavvufiy komillik g‘oyasi bilan uyg‘unlashtiradi va uni badiiy obrazlar orqali ijtimoiy ideal darajasiga ko‘taradi. Natijada adolat faqat huquqiy yoki siyosiy tushuncha emas, balki komil inson va mukammal jamiyatning asosiy belgisi sifatida talqin etiladi. Bu holat Navoiy poetikasining didaktik va falsafiy xususiyatlarini yanada yaqqol namoyon qiladi.

Mazkur tezisning maqsadi — Alisher Navoiy asarlarida adolatli jamiyat g‘oyasining badiiy konsepsiyasini tahlil qilish, undagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarni aniqlash va mutafakkirning ideal jamiyat haqidagi tasavvurlarini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot jarayonida badiiy obrazlar, syujet qurilishi va didaktik qarashlarning o‘zaro bog‘liqligi o‘rganilib, adolat tushunchasining poetik ifoda mexanizmi ochib beriladi. Shu orqali Navoiy merosining zamonaviy ijtimoiy tafakkur uchun ahamiyati ham aniqlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy merosini o‘rganish sharqshunoslik va o‘zbek adabiyotshunosligida eng keng va uzluksiz davom etib kelayotgan ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Navoiy asarlaridagi adolat, davlat boshqaruvi va komil jamiyat haqidagi qarashlar turli davrlarda turlicha metodologik yondashuvlar asosida talqin qilingan. Shu sababli adolatli jamiyat g‘oyasining badiiy konsepsiyasini yoritishda mavjud ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Navoiy ijodining ilk ilmiy talqinlari XX asr boshlarida shakllangan bo‘lib, bu davr tadqiqotchilari shoirni asosan ma’rifatparvar va axloqiy didaktika namoyandasi sifatida baholaganlar. Ularning ishlarida Navoiy asarlaridagi adolat tushunchasi axloqiy pand-nasihat doirasida ko‘rib chiqilgan, jamiyat tuzilishi bilan bog‘liq falsafiy jihatlar esa yetarli darajada ochilmagan. Keyingi bosqichda, ayniqsa, akademik adabiyotshunoslik shakllanishi bilan Navoiy merosiga tarixiy-adabiy yondashuv kuchaydi va shoir ijodi Temuriylar davri siyosiy-madaniy muhitida o‘rganila boshlandi. Bu

tadqiqotlarda adolat g‘oyasi davlat boshqaruvi va hukmdor mas’uliyati bilan bog‘liq konsept sifatida talqin qilinadi.

O‘zbek navoiyshunosligida Navoiy asarlarining g‘oyaviy mazmunini tahlil qilgan olimlar shoirni davlat arbobi sifatida ham ko‘rib, uning ijtimoiy qarashlarini tarixiy voqelik bilan uzviy bog‘laydilar. Ular “Hayrat ul-abror” va “Saddi Iskandariy” dostonlaridagi hukmdor obrazlarini ideal boshqaruv modeli sifatida baholaydilar. Mazkur ishlarda adolat jamiyat barqarorligining asosiy omili sifatida talqin qilinadi, biroq ko‘pincha badiiy konsepsiya emas, balki siyosiy-didaktik g‘oya sifatida izohlanadi. Natijada adolatning poetik ifoda mexanizmi masalasi nisbatan kam o‘rganilgan. Sharq va g‘arb olimlarining qiyosiy tadqiqotlarida Navoiy qarashlari islom falsafasi va tasavvuf an’analari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuvda adolat tushunchasi “adl” kategoriyasi bilan izohlanib, u ilohiy tartibning yer yuzidagi aks etishi sifatida talqin qilinadi. Tasavvufiy talqinga ko‘ra, komil inson — adolatning tashuvchisi, komil jamiyat esa ana shu insonlar faoliyati natijasida shakllanadigan muhitdir. Shunday qilib, adolat faqat ijtimoiy tizim emas, balki ma’naviy kamolot bosqichi sifatida ham tushuntiriladi. Biroq bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarda badiiy obrazlar tizimi yetarli darajada tahlil qilinmaydi.

Keyingi yillarda Navoiy poetikasini strukturaviy va konseptual tahlil qilishga qaratilgan ilmiy ishlar paydo bo‘ldi. Ushbu tadqiqotlar shoir asarlarida g‘oyaning obraz, syujet va kompozitsiya orqali ifodalanish mexanizmlarini ochishga harakat qiladi. Unga ko‘ra, Navoiy adolatni bevosita nazariy bayon etmaydi, balki qarama-qarshi obrazlar, ijtimoiy tiplar va ramziy voqealar orqali badiiy model yaratadi. Masalan, zolim hukmdor va odil hukmdor qarama-qarshiligi orqali jamiyatning axloqiy mezonlari aniqlanadi. Bu yondashuv adolatni faqat didaktik g‘oya emas, balki poetik tizim elementi sifatida talqin qilish imkonini beradi. Shuningdek, pedagogik va ma’naviy-tarbiyaviy yo‘nalishdagi ishlarda Navoiy merosi ijtimoiy ongni shakllantiruvchi manba sifatida o‘rganiladi. Bunday tadqiqotlarda adolat jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni ta’minlovchi qadriyat sifatida talqin qilinadi va uning zamonaviy ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Ammo ular ko‘proq amaliy xulosalarga yo‘naltirilgani sababli badiiy konsepsiyaning ichki tuzilishi yetarlicha ochib berilmaydi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Navoiy asarlaridagi adolat g‘oyasi axloqiy, siyosiy va falsafiy jihatdan keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning badiiy konsepsiya sifatidagi yaxlit poetik modeli to‘liq yoritilmagan. Mazkur tezis ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilib, adolat tushunchasining obrazlar tizimi, syujet qurilishi va badiiy tafakkurdagi o‘rnini kompleks ravishda tahlil qilishni nazarda tutadi.

Tadqiqot muhokamasi. Alisher Navoiy asarlarida adolatli jamiyat g‘oyasi badiiy tasvirning markaziy tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shoir jamiyatni faqat ijtimoiy tuzilma emas, balki ma’naviy tartib asosida yashaydigan yaxlit tizim sifatida tasvirlaydi. Uning talqinida jamiyat barqarorligi

kuch yoki qonun ustuvorligi bilan emas, balki axloqiy muvozanat bilan ta'minlanadi. Shu sababli Navoiy uchun adolat — huquqiy me'yor emas, balki insoniy kamolotning tashqi ifodasi hisoblanadi. Navoiy badiiy tafakkurida adolat tushunchasi avvalo hukmdor shaxsi orqali ochiladi. Shoir ideal jamiyatni odil rahbar timsolida mujassamlashtiradi. Hukmdor xalqdan ustun emas, balki jamiyat farovonligi uchun mas'ul shaxs sifatida tasvirlanadi. Bu yerda boshqaruv mohiyati jazolash yoki buyruq berishda emas, balki tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Demak, davlatning mustahkamligi kuchga emas, ma'rifatga asoslanadi. Zolim hukmdor obrazlari esa jamiyatning buzilishi va ma'naviy tanazzul sababchisi sifatida beriladi. Shu orqali shoir adolatni siyosiy zarurat emas, balki tabiiy axloqiy qonun darajasiga ko'taradi.

Navoiy asarlarida adolat g'oyasi faqat hukmdor bilan cheklanmaydi. Oddiy insonlar, donishmandlar, faqirlar va mehnatkashlar obrazlari orqali jamiyatning ichki muvozanati ko'rsatiladi. Shoir talqiniga ko'ra, agar jamiyatning har bir a'zosi o'z vazifasini halol bajarsa, adolat tabiiy ravishda qaror topadi. Bu qarash ijtimoiy tenglik g'oyasidan ko'ra axloqiy mas'uliyatga asoslangan modelni anglatadi. Demak, adolatli jamiyat tashqi boshqaruv natijasi emas, balki ichki ma'naviy yetuklik mahsulidir. Tasavvufiy qarashlar ham Navoiy adolat konsepsiyasida muhim o'rin tutadi. Shoir komil insonni adolat manbai sifatida ko'rsatadi. Komillikka erishgan shaxs nafs, manfaat va zo'ravonlikdan yiroq bo'ladi, shuning uchun uning faoliyati jamiyatda muvozanatni tiklaydi. Bu yondashuvda adolat ilohiy tartibning inson orqali amalga oshishi sifatida talqin etiladi. Shunday qilib, ijtimoiy adolat ma'naviy poklanish bilan uzviy bog'lanadi.

Badiiy jihatdan Navoiy adolat g'oyasini bevosita nasihat orqali emas, balki qarama-qarshi obrazlar tizimi orqali ochadi. Odil va zolim hukmdorlar, saxiy va baxil kishilar, ilmli va johil insonlar qarama-qarshiligi jamiyatning axloqiy mezonlarini belgilaydi. Ushbu poetik usul g'oyaning didaktik emas, balki estetik ta'sirini kuchaytiradi. O'quvchi adolatni tayyor qoida sifatida emas, balki badiiy tajriba orqali anglaydi. Natijada adolat konsepsiyasi nazariy fikrdan ko'ra kuchliroq ma'naviy tasavvurga aylanadi. Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy ideal jamiyatni qat'iy qonunlar yoki ijtimoiy tuzum orqali emas, balki insoniy fazilatlar uyg'unligi orqali tasavvur qiladi. Bu modelda hukmdor — tartibni saqlovchi, xalq — ma'naviy muhitni yaratuvchi, komil inson esa ularni bog'lovchi markaziy unsurdir. Shunday qilib, adolatli jamiyat g'oyasi Navoiy ijodida siyosiy nazariya emas, balki badiiy-falsafiy konsepsiya sifatida shakllanadi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiy asarlarida adolatli jamiyat g'oyasi markaziy badiiy-falsafiy konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. Shoir adolatni faqat davlat boshqaruvi tamoyili emas, balki inson ma'naviy kamolotining ijtimoiy natijasi sifatida talqin etadi. Odil

hukmdor, komil inson va axloqan yetuk jamiyat obrazlari o‘zaro bog‘liq holda ideal ijtimoiy modelni shakllantiradi. Navoiy qarashlariga ko‘ra, jamiyat barqarorligi qonun yoki kuch bilan emas, balki ma’rifat, halollik va mas’uliyat uyg‘unligi bilan ta’minlanadi. Demak, mutafakkir yaratgan adolat konsepsiyasi siyosiy nazariya darajasidan yuqori bo‘lib, badiiy tafakkur orqali ifodalangan universal ijtimoiy-falsafiy ideal sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. (2000). Hayrat ul-abror. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
2. Alisher Navoiy. (2001). Saddi Iskandariy. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
3. Alisher Navoiy. (2002). Mahbub ul-qulub. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Alimuhamedov, A. (2015). Alisher Navoiy poetikasi va badiiy tafakkur. Toshkent: Akademnashr.
5. Qosimov, B. (2010). Navoiy va ma’naviyat masalalari. Toshkent: Fan.
6. Valixo‘jayev, B. (2002). O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston.